

УДК 2–2873

**ВСЕЛЕНСЬКІ СОБОРИ
В КАНОНІЧНОМУ СТАНОВЛЕННІ
ХРИСТІЯНСЬКОЇ ДОКТРИНИ**
**ECUMENICAL COUNCILS IN THE CHRISTIAN
DOCTRINE CANONICAL FORMATION**

Мельник Л. М.,
кандидат політичних наук, доцент, завідувач
кафедри теоретико–правових та соціально–
гуманітарних дисциплін, Білоцерківський
національний аграрний університет (Біла Церква,
Україна), e–mail: milam2015@ukr.net

Харьковщенко Ю. Є.,
кандидат філософських наук, доцент, доцент
кафедри теоретико–правових та соціально–
гуманітарних дисциплін, Білоцерківський
національний аграрний університет (Біла Церква,
Україна), e–mail: milam2015@ukr.net

Melnyk L. M.,
*PhD (political science), Head of the Department of
Theoretical Legal and Social Humanitarian Disciplines
in Bila Tserkva National Agrarian University (Bila
Tserkva Ukraine), e–mail: milam2015@ukr.net*

Kharkovshchenko Y. Y.,
*PhD (Philosophy), Associate Professor Department
of Theoretical Legal and Social Humanitarian
Disciplines in Bila Tserkva National Agrarian University
(Bila Tserkva Ukraine), e–mail: milam2015@ukr.net*

Висвітлено та проаналізовано діяльність I–VII-го Вселенських соборів у процесі формування християнської догматики та церковних канонів, що лягли в основу християнської доктрини.

Ключові слова: Вселенський собор, Церква, християнство, канон, Другий Рим, імперія.

The article highlights and analyzes the activities of the I–VII Ecumenical Councils in the process of formation of Christian doctrinal theology and the church canons constituting the basis of the Christian doctrine.

Keywords: Ecumenical Council, Church, Christianity, canon, Second Rome, empire.

Від часу заснування Християнська Церква цілеспрямовано виробляла власну морально–правову систему внутрішніх та зовнішніх приписів, правил та норм, що покликані впорядкувати церковне життя, – канонічне право. Норми канонічного права були закладені Святими Апостолами, Святими Отцями, а також найвищим церковним законодавчим органом – Вселенськими соборами.

Вселенські собори вирішували як догматичні питання, так і питання церковного устрою і церковної політики, а також проблеми усамоствінення Церков із власним ієрархічним правлінням. Постанови таких Соборів обов'язкові для всіх християнських Церков у всьому світі.

Історично в християнстві склалися чотири канонічних центри – Олександрія, Антіохія, Єрусалим, Рим. До падіння Риму, Константинополь і Рим являли собою два великих християнські простори зі своїми геополітичними, економічними та політико–правовими інтересами.

Серед європейських науковців які досліджували діяльність Вселенських Соборів такі як

С. Армстронг, Г. Буассьє, Є Брукс, В. Вагрен, А. Дучесне, Р. Дженкінс, С. Рааб, У. Тефлер, Ф. Моксом, Б. Кідд, Х. Чедвік, Ф. Хугес та ін. Слід зазначити наукові розвідки присвячені Вселенським Соборам авторитетних мислителів як І. Андреев, Т. Барсоа, В. Лоський, В. Голубков, М. Заозерський, Д. Лебедев, Г. Остроумов, Є. Трубецкой, А. Каргашев, Л. Карсавін. Окремо слід виділити праці по темі Вселенських Соборів богослова Георгія Флоровського. Серед провідних сучасних науковців діяльність переважно східних соборів III–XI ст. та їх наслідки для європейського соціуму частково висвітлювали в своїх працях О. Бородин, А. Дворкін, О. Мусін, М. Усков та інші.

Мета дослідження – охарактеризувати діяльність I–VII-го Вселенських соборів у процесі формування християнської догматики та церковних канонів, що лягли в основу християнської доктрини.

Костянтин I Великий (306–337) був глибоко переконаний, що духовною геополітичною домінантою виступає християнство. І саме ця релігія може об'єднати величезну різномірну Римську імперію. Але переслідувана християнська релігія не мала єдиної організації, єдиних правил і єдиного символу віри. Ранні теологи робили спроби узгодити релігію з тодішньою наукою, проте їх дискусії велися у вузькому колі мислителів і не поширювалися по всій імперії. Таким чином, потрібно було виробити єдиний символ віри і єдину церковну організацію. Ортодоксальне християнство було багатоманітним, схожим з культом сонця, і здавалося можливим одне замінити іншим.

Постав повновладним правителем Західної частини Римської імперії, Костянтин I Міланським едиктом проголосив християнство панівною релігією в імперії. Тим самим християнська релігія починає набувати вирішальне значення в ідеології імперії.

Метою імператора була єдність імперії – територіальна, релігійна і політична. Тому Костянтин скликав собор у 325 році в Нікеї з метою утвердити релігію Риму на базі єдиної кафедральної церкви, тобто об'єднати християн, де б ті не проживали і залучити до громадян Римської імперії. Більшість релігієзнавців вказують на те, що догматична боротьба з ересю Арія була другорядною ціллю імператора. «В доконстантиновській період Церква не мала можливості авторитетно діяти в справді «вселенському» масштабі. Першим по–справжньому «вселенським» діянням став Нікейський собор 325 року, Перший Вселенський Собор» [11].

На собор були скликані єпископи з усієї імперії. За основу всього Вселенського собору прийняв так званий Нікейський символ віри: «Віруємо в Єдиного Бога, Отця, Вседержителя, Творця всього видимого і невидимого. І в Єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, народженого від Отця, Єдинородного, тобто із сутності Отця, Бога від Бога, Світло від Світла, Бога істинного від Бога істинного, народженого, не створеного, єдиносущного Отцю, через Якого [а саме Сина] все сталося як на небі, так і на землі. Нас заради

людей і нашого ради спасіння зійшов і воплотився, і став людиною, страждав і воскрес у третій день, вознісся на небеса і й знову прийде зі славою судити живих і мертвих прийдешнього. І в Святого Духа» [9, с. 192]. Внаслідок чого, Ісус Христос перестав бути смертним пророком і став Сином Божим. «Догма єдиносущія припускала і вже містила в собі і сповідання того, що Ісус Христос був дійсно, «досконалою» людиною. Без цього єдиносущіє залишалося відірваним від життя, від Божого домобудівництва абстрактно-теоретичним умоглядом. Бо для дійсного буття, знання і обоження людини, для самої дійсності і виправдання емпіричного життя необхідно було дійсне людство Ісуса Христа. Тільки якщо Він був дійсно, конкретно-індивідуальним людиною ... може кожна людина сподіватися на те, що і він існує, що його знання є дійсне знання» [3].

Таким чином, оголосити божественність Христа було надзвичайно важливо для подальшого об'єднання імперії і встановлення влади Ватикану. Проголошення Ісуса Сином Божим дало імператору посіяти віру в Христа як у непорушну істину, осягнення якої виходило за межі людського розуму. Отже, імператор усував всяку загрозу для нової релігії з боку язичництва і залишав один шлях для спокути і прощення – вселенську апостольську церкву.

У результаті перенесення столиці імперії в 330 році на Схід – до Візантії, іменованій незабаром Константинополем, був створений Другий Рим, як християнський центр імперії. А. Васильєв вказуючи на вдале геополітичне розташування міста зазначає: «Вже стародавні, задовго до Костянтина, прекрасно оцінили виключне за важливістю військове і торгове положення Візантії на кордоні між Європою та Азією, що давало панування над двома морями, Чорним і Середземним, і наблизило Імперію до джерел древніх блискучих культур» [2].

Сократ Схоластик у роботі «Церковна історія» повідомляє: «Оточивши це місто великою стіною і прикрасивши різними будівлями, він (Костянтин Великий – Л. М.) розширив його і зрівняв з царським Римом і, перейменувавши в Константинополь, наказав законом називати його другим Римом. Цей закон вибитий був на кам'яному стовпі і для загального відома виставлений на так званому полі поблизу статуї царя» [10]. З падінням Риму як столиці зросло і значення Константинополя.

Змінилася і титулатура імператора. Візантійський цар не тільки подібний до Христа, але і поставляється з волі Бога. Імператор богообраний, і царство його походить від Христа. Підкреслимо, що вже отці I Вселенського Собору звертаються до імператора св. Костянтину Великому: «Благословен Бог, що вибрав тебе царем землі!» [3]. Подальше наповнення імперськості Другого Риму залежить від засвоєння християнського вчення.

Причиною скликання Другого Вселенського собору Феодосієм I Великим (346–395) було лжевчення колишнього аріанського єпископа Македонія і його послідовників. Собор засудив

ересі і вніс поправки до Нікейського символу віри. Як відзначають дослідники Вселенських соборів, при вселенському значенні рішень, Другий Вселенський собор був насамперед собором «чисто східним і під східним головуванням» [6].

«Будучи на сході Феодосій звів ставлення до християнства в ранг одного з найважливіших аспектів державної політики. Однак, ототожнюючи інтереси церкви і держави, він аж ніяк не мав наміру поставити церкву в рівноправне становище з державними інститутами. Він, подібно Костянтину, бачив у християнстві державну релігію, тобто релігію, що служить державі, а не навпаки» [4].

Значимо в християнстві були канонічні правила, прийняті собором, внаслідок, яких встановили п'ять помісних церков, заборонивши єпископам однієї єпархії втручатися в справи іншої. Більше того, 3 правило Другого Вселенського Собору наголошувало, що Константинополь в силу політичної переваги над іншими містами Римської імперії має всі права і привілеї Першого Риму: «Константинопольський єпископ нехай має перевагу честі по Римському єпископі, тому що місто цей є новий Рим» [1]. Отже, цей канон встановлював Константинопольську Церкву вище, Олександрійської та Антіохійської. Таке піднесення Константинопольської Церкви є результатом політичної могутності самого міста, і не було викликано її особливою історичною роллю або походженням.

Єпископ Никодим Мілаш обґрунтовуючи 3 правило Другого Вселенського собору підкреслює: «Видаючи це правило, не говорять про будь-які священні або церковні привілеї Константинопольської кафедри, напр., Про апостольське спадкоємство, або про що-небудь подібне, але виключно про зовнішню державну важливість місця, займане Константинопольським єпископом, «тому що град цей новий Рим» і нічого більше, внаслідок чого отці собору і ставлять його кафедру вище інших найстаріших і апостольських» [8]. У наданій честі Константинопольській кафедрі розуміється не перевага у владі, а лише в честі, тобто виключно ієрархічний порядок і зовнішнє значення ієрарха, однак, не в силу релігійних причин.

Таким чином, прийняті рішення II Вселенського собору мали важливий догматичний результат, як підкреслював Л. Карсавін: «...вчення Церкви цілком виражено вже першими двома Вселенськими Соборами і великими каппадокійцями. Подальший розвиток приніс з собою лише соборно-вселенське ствердження тих висновків, які були зроблені каппадокійцями з Нікео-Царгородського Символу (325–381 рр.), Усвідомило їх і доповнило новими, вже приватними навчаннями» [5], а також значущі наслідки для влаштування Вселенської церкви і встановлення державно-церковних відносин у східній половині Римської імперії. Отже, Другим Вселенським собором починається боротьба за автокефалію Східної церкви.

«Зовнішня історія Третього Вселенського Собору трагічна. Він збирався в атмосфері взаємних

підозр, образ, нерозуміння. І знову, як і в аріанській смуті, це було не тільки зіткнення білого і чорного – православ'я і ересі, але і дійсне нерозуміння – через відмінності у відтінках думки і вживань слів. Знову «синтезу» мав передувати довгий і болісний «аналіз», шлях повільного узгодження слів і традицій» [12]. У результаті роботи Собору було викладено вісім правил. В яких засуджувалася несторіанська та пелагінська ересь, а також була накладена повна заборона не тільки складати новий, але навіть доповнювати або скорочувати, хоча б одним словом, Символ, сформований на двох перших Вселенських Соборах.

Четвертий Вселенський Собор 451 року займає визначне місце серед попередніх і наступних трьох вселенських соборів, ним завершуються багаторічні христологічні суперечки. Отримує остаточне розкриття догмат про злиття двох природ Богочолодини Ісуса Христа: «...сповідувати одного і того ж Сина, Господа нашого Ісуса Христа, досконалого в Божестві і досконалого в людстві, істинно Бога і істинно людини, того ж з душі розумної і тіла, єдиносущного Отцю за Божеством і того ж єдиносущного нам по людству, у всьому подібного нам, окрім гріха, Народженого перш століть від Отця за Божеством, а в останні дні заради нас і заради нашого спасіння, від Марії Диви Богородиці – по людству; Одного і того ж Христа, Сина, Господа, Єдинородного, у двох ествах незлитно, незмінно, нероздільно, нерозлучно пізнаваного, – так що з'єднанням зовсім не порушується відмінність двох природ, але тим більше зберігається властивість кожного ества і вони з'єднуються в Одне обличчя і Одну Іпостась...» [7]. По суті, Халкідонський орос рівносильний Нікейському символу.

Скликання Четвертого Вселенського собору та контроль з боку імператора були викликані прагненням забезпечити релігійну єдність і, тим самим, політичну стабільність імперії. Протириччя Константинопольського і Олександрійського патріархатів, що виникли після 3 правила Другого Вселенського собору ставили під загрозу єдність імперії. Ідея, про те що правильна віра в єдину Трійцю забезпечить єдність і міцність імперії, підтверджувалася недавньою збройною боротьбою в Північній Африці з донатистським розколом та в 429 році завоюванням Карфагену вандалами.

Від часу II до IV Вселенського Собору адміністративне значення Константинопольського єпископа виростало серед інших митрополитів і єпископів, внаслідок близькості його до центру світської влади. Константинопольський єпископ виконував роль посередника між світською та церковною владою.

Саме 28 правило ввело в певні канонічні рамки переважний стан Константинопольської кафедри та найбільш повно віддзеркалювало її права: «У всьому наслідуючи визначенням святих отців, і визнаючи читане нині правило ста п'ятдесяти боголюбних єпископів, що були у соборі у дні благочестиві пам'яті Феодосія, в царстві граді Константинополі, новому Римі, тожде саме і ми

визначаємо і постановляємо про переваги святійшої церкви тогожде Константинополя, нового Риму. Бо престолу старого Риму отці пристойно дали переваги: оскільки то був пануючий град. Слідуючи тому ж спонуканню і сто п'ятдесят боголюбних єпископів, надали рівні переваги найсвятішому престолу нового Риму, праведно розсудивши, так град отримавши честь бути містом царя і синкліта і має рівні переваги з старим царственным Римом, і в церковних справах звеличений буде подібно до того, і буде другим по ньому» [8]. «це місто (Константинополь – Л. М.), як і стародавній Рим, отримало честь бути містом царя і синкліту, воно повинно бути вшановано і в церковних перевагах, як те, і повинно мати перевагу перед усіма іншими церквами, але бути другим після нього», – зазначив візантійський богослов Зонара в тлумаченні 28 правила Четвертого Вселенського собору. Постанову ж святих отців «...буде другим по ньому» Зонара тлумачить «в сенсі вказівки на послідовність часу улаштування столиці царства в цих містах». Проте, у випадку втрати політичного статусу, Константинополь втрачає і релігійні права, які він має як царюючий град, зазначається у 17 правилі Халкідонського собору: «Але аще царською владою знову улаштований, або надалі влаштований буде град: то розподіл церковних парафій хай слідує цивільному і земському порядку» [8].

Вказане правило викликало неабияку полеміку між Римом та Константинополем. На Заході дане правило врегулювалося за втручанням імператора Маркіана, а на Сході – було ратифіковано 131 новелою імператора Юстиніана I Великого (482–565).

В Другому Римі сформувалася і розвивалася «симфонія влади», весь побут суспільства в цілому, і кожного окремого візантіяця був пронизаний християнством, імператор був наділений церквою особливим статусом і безмежною внутрішньою владою, однак обійтися без ієрархії і Вселенських соборів він не міг, оскільки, не міг здійснювати богослужіння. Особливо показовим у цьому відношенні є діяльність імператора Юстиніана Великого, при якому було осмислено і сформульована концепція імператорської влади на основі християнського вчення.

Зокрема, Г. Флоровський у статті «Імперія і чернецтво. Антиномії християнської історії» відзначає, що у вступі до шостої новели Юстиніаном чітко сформульовано основний принцип політичної системи Другого Риму: «Найбільші дари Божі, дані людям вищим людинолюбством, це священство і царство. Перше служить справам Божим, друге піклується про справи людські. Обидва походять від одного джерела і прикрашають людське життя. Тому царі найбільше дбають про благочестя духовенства, яке, зі свого боку, постійно молиться за них Богу... ми дбаємо і про зберігання православної віри, і про впорядкування священства, сподіваємося отримати великі блага від Бога і дотримати твердий порядок в державі, а також знайти те, чого ще не досягли. Хороший кінець завжди увінчує

речі, зроблені належним богоугодним чином. Тут ретельно дотримуються священні канони, які заповідали нам славні апостоли, високоповажні свідки і служителі Божі, і які зберегли і роз'яснили Святі Отці» [11]. Ці основні положення надалі розвивалися в Епанагогії Василя I. Таким чином, імператор і патріарх у співзвучності керують один – тілом, а другий – душею людини. Стосунки Церкви і Імперії обґрунтовуються метафізично: патріарх – це душа, а політична спільнота імперії, в свою чергу, тіло, вони співіснують на догматі про дві природи Христа – людську (*secundum id quod est homo*) і Божу (*secundum id quod est Deus*): «не окремо і не зліто». Церква існує не окремо від імперії, а на території імперії. Так і душа існує не окремо від тіла, а разом з тілом, а розлучення душі з тілом значить смерть останнього. Таким чином, Церква, може відділитися від імперії, але це призведе до загибелі імперії, а значить і всього світу, тому що християнська імперія – це втілення Всесвіту.

За ініціативи імператора Юстиніана було скликано V Вселенський собор (553 р.), оскільки виданий ним у 551 р. наказ, який засудив єпископів (Феодора Мопсуєтського, Феодорита Кирського і Іви Едеського) та їх несторіанські твори, не був визнаний всією Вселенською церквою. Юстиніан Великий зазначав: «Нашою турботою було і є охороняти мир Святої Божої кафолічної і апостольської Церкви, як вимагає справедливість, і засуджувати те, що в якомусь відношенні є противним православної вірі» [3]. Основна ціль – узгодити Єфес і Халкидон, згладити вразливі місця в термінології цього собору. Було засуджене вчення богословів Феодора Мопсуєтського, Феодорита Кирського та Іву Едеського, які, на думку ортодоксів, відстоювали залишки несторіанства і не визнавали рішень Халкидонського собору. По суті, цей собор сприяв збереженню православної, вселенської, західно–східної, романо–візантійської догми перших чотирьох вселенських соборів. Більше того, оберігання вищої для імператора цінності – збереження релігійної єдності імперії, єдиної світової християнської імперії.

Шостий Вселенський собор був скликаний в 680–681 роках у Константинополі при імператорі Константину IV Погонаті (652–685). Собор засудив і відкинув вчення монофелітів як ересь, і постановив визнавати в Ісусі Христі два ества – Божественне і людське, і по цих двох ествах – дві волі, але так, що людська воля у Христі не противно, а покійна волі Божественній.

Сьомий Собор відкрився в 786 р. в Константинополі при імператриці Ірині проти іконоборчої ересі. Проте на ньому більшість єпископів було противниками іконопочитання. Тому собор був перенесений на 787 рік до Нікеї, на той час єпископи–іконоборці були в меншості. Патріарх Тарасій пообіцяв їм збереження сану в разі покаяння, на що ті погодилися. Іконоборство було анафематствовано і затверджено шанування ікон. Кінцеве закріплення позиції іконошанувальників відбулося лише через

півстоліття на Константинопольському соборі (843).

Погодимось із Г. Флоровським, який в праці «Імперія і чернецтво. Антиномії християнської історії» дійшов висновку, що «Вселенські Собори в певному сенсі і справді були «імперськими Соборами», die Reichskonzilien, Соборами Імперії. Але не забудемо, що Імперія і була ойкуменом, що «вселенське» означало саме «імперське», а «імперське» – «вселенське». Вважалося, що Імперія завжди діє на благо всьому людству – наскільки б не відрізнялася реальність від цього ідеалу» [11]. Таким чином, Християнство стало альфою і омегою існування та утвердження імперськості Другого Риму.

Отже, внесок Вселенських Соборів у формування християнської цивілізації не можна переоцінити. Формування канону – це складний процес, який визначали не тільки зовнішні, а й внутрішні чинники. Більше того, проблеми, які обговорювалися на Вселенських Соборів дають змогу краще розуміти та осмислити процес формування християнської догматики та церковних традицій, а це в свою чергу, допомагає на сучасному етапі розвитку Християнської Церкви об'єктивно аналізувати її як теологічні так і конфесійні особливості.

Список використаних джерел

1. Болотов, ВВ. 'Лекции по истории древней Церкви'. URL: <http://www.omolenko.com/photobooks/bolotov4.htm#Nav>
2. Васильев, А. 'История Византийской империи'. URL: http://www.hrono.info/libris/lib_we/vaa121.html#vaa121para04
3. 'Деяния Вселенских соборов'. URL: http://azbyka.ru/otechnik/Pravila_Svjatyh/dejanija-vseleniskikh-soborov-tom1
4. Казаков, ММ. 'Христианская церковь и Римская империя в IV столетии'. URL: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Kazakov_church_rim.php
5. Карсавин, ЛП. 'Святые Отцы и Учители Церкви'. URL: <https://www.mpda.ru/data/392/644/1234/karsavin.pdf>
6. Карташев, АВ. 'Вселенские Соборы'. URL: <http://lib.eparhia-saratov.ru/books/10k/kartashev/councils/51.html>
7. Лосский, ВН. 'Догматическое богословие'. URL: http://azbyka.ru/hristianstvo/dogmaty/Losky_Dogmaticheskoe_bogoslovie_16g-all.shtml
8. Милош, Никодим. 'Правила Святой Православной Церкви с толкованиями'. URL: http://www.holytrinitymission.org/books/russian/canons_vselen_soborov_nikodim_milosh.htm#Точ68915126
9. Пелікан, Я., 2007. 'Християнська традиція. Історія розвитку віровчення', Переклад з англійської під редакцією Олександра Кирлежева, Москва: Культурний центр «Духовна бібліотека», Синодальна Богословська комісія Російської Православної Церкви.
10. Схоластик, Сократ. 'Церковна історія'. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Sokrat_Sholastik/tserkovnaja-istorija-socrata/
11. Флоровський, Г. 'Империя и пустыня. Антиномии христианской истории'. URL: http://krotov.info/library/21_f/lo/rovsky_007.html
12. Шмеман, О. 'Исторический путь православ'я'. URL: <http://www.sedmitza.ru/lib/text/436723/>

References

1. Bolotov, VV. 'Leksii po istorii drevney Tserkvi (Lectures on the history of the ancient Church)'. URL: <http://www.omolenko.com/photobooks/bolotov4.htm#Nav>
2. Vasil'yev, A. 'Istoriya Vizantiys'koy imperiyi (The History of the Byzantine Empire)'. http://www.hrono.info/libris/lib_we/vaa121.html#vaa121para04

3. 'Deyaniya Vselenskikh soborov (Acts of the Ecumenical Councils)'. URL: http://azbyka.ru/otechnik/?Pravila_Svjatyh/dejanija-vselenskikh-soborov-tom1

4. Kazakov, MM. 'Khristianskaya tserkov' i Rimskaya imperiya v IV stoletii (The Christian Church and the Roman Empire in the IV century)'. URL: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Kazakov_church_rim.php

5. Karsavin, LP. 'Svyatyje Ottsy i Uchiteli Tserkvi (saints Fathers and Teachers of the Church)'. URL: <https://www.mppda.ru/data/392/644/1234/karsavin.pdf>

6. Kartashev, AV. 'Vselens'ki Sobory (Ecumenical Councils)'. URL: <http://lib.eparhia-saratov.ru/books/10k/kartashev/councils/51.html>

7. Losskiy, VN. 'Dogmaticheskoye bogosloviye (Dogmatic Theology)'. URL: http://azbyka.ru/hristianstvo/dogmaty/Lossky_Dogmaticheskoe_bogoslovie_16g-all.shtml

8. Milosh, Nikodim. 'Pravila Svyatoy Pravoslavnoy Tserkvi s tolkovaniyami (Regulations of the Saint Orthodox Church with interpretations)'. URL: http://www.holytrinitymission.org/books/russian/canons_vselen_soborov_nikodim_milosh.htm#_Toc68915126

9. Pelikan, Ya., 2007. 'Khrystyans'ka tradytsiya. Istoriya rozvytku virovchennya (Christian tradition. History of the doctrine of the doctrine)', Pereklad z anhliys'koyi pid redaktsiyeyu Oleksandra Kyrlezheva, Moskva: *Kul'turnyy tsestr «Dukhovna biblioteka», Synodal'na Bohoslovs'ka komisiya Rosiys'koyi Pravoslavnoyi Tserkvy.*

10. Skholastyk, Sokrat. 'Tserkovna istoriya (Church History)'. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Sokrat_Sholastik/tserkovnaja-istorija-socrata/

11. Florovs'kiy, G. 'Imperiya i pustinya. Antinomii khristianskoy istorii (Empire and Pustinia. Antinomies of Christian History)'. URL: http://krotov.info/library/21_f/lo/rovsky_007.html

12. Shmeman, O. 'Istorychnyy shlyakh pravoslav'ya (The Historical Way of Orthodoxy)'. URL: <http://www.sedmitza.ru/lib/text/436723/>

* * *